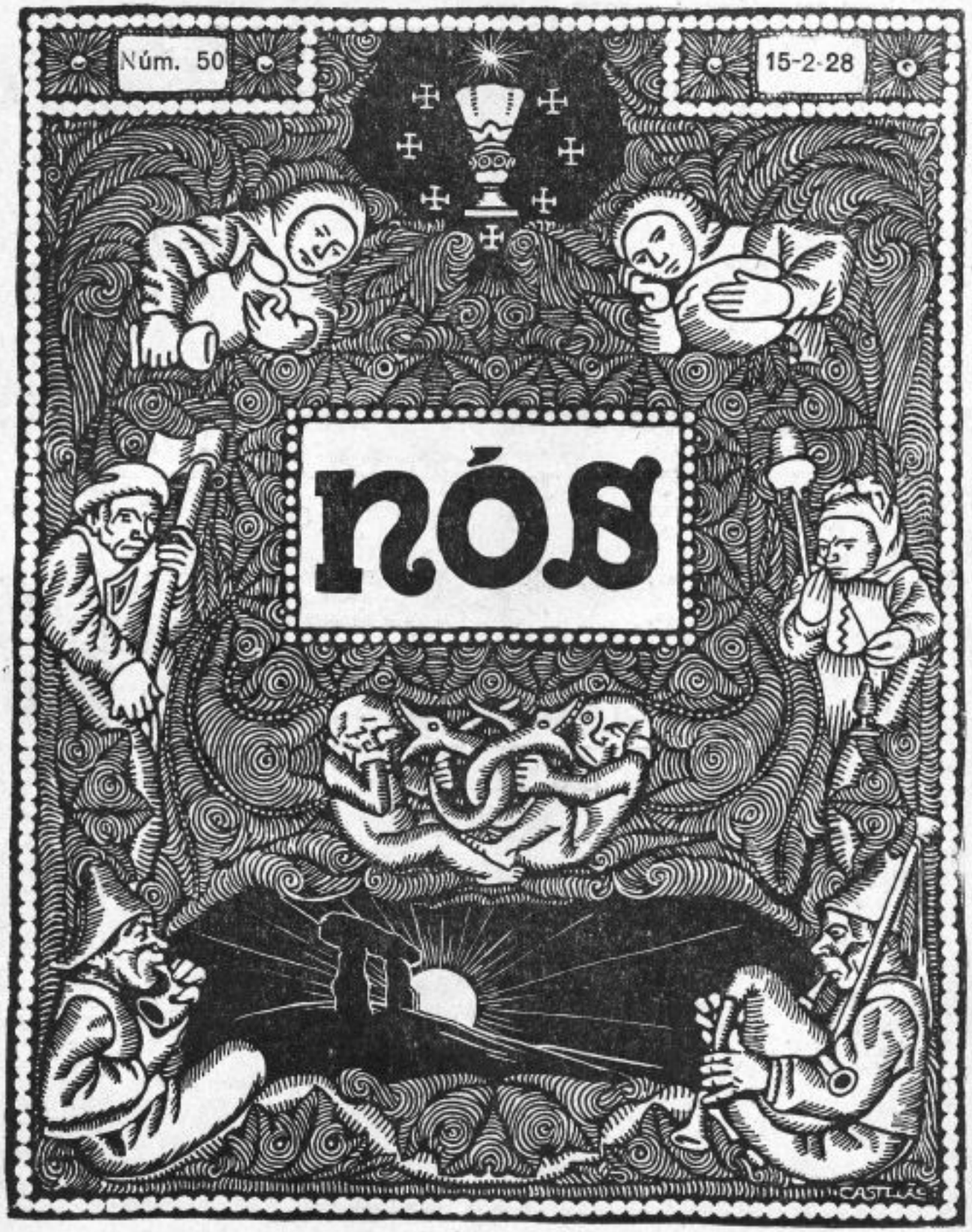
Núm. 50
15-2-28
nós
CASTLLÁS

NÓS.

BOLETÍN MENSUAL
da
CULTURA GALEGA

Direitor Literario
Vicente Risco

Direitor Artístico
Alfonso R. Castelao

Adeministrador
ANXEL CASAL

DIREICIÓN E REDAUCIÓN:
Sto. Domingo, 47—OURENSE

ADEMINISTRACIÓN:
Real, 36 1.°—A CRUÑA

ABONAMENTO

Doce númaros, na Peninsua	6'00 *pesetas.*
Fora da Peninsua	8'00 »
Número solto	0'70 »

NOTA

Este boletín non pubricará máis orixinás qu'os que foran direitamente solicitados pol-a Direición. Tampouco se fai solidario das ideas n-eles emitidos, a non ser dos que por non iren rubrados, enténdense que son da Redaución.

Os pagos son adiantados e os gastos de xiro de conta dos suscritores

SUMARIO

Poema, POR OTERO ESPASANDÍN.
O problema da lingua, POR A. VILLAR PONTE.
Prehistoria e Folklore da Barbanza, POR FLORENTINO L. CUEVILLAS E F. BOUZA BREY.
Novos cantares, POR A. COUCEIRO FREIXOMIL.
Catálogo dos Castros Galegos, da Seizón de Prehistoria do S. E. G.
Os homes, os feitos, as verbas, POL-A REDAUCIÓN.

Reloxería ZENITH

MÁQUINAS PARLANTES. DISCOS
AGULLAS e ACCESORIOS

M. CALVIÑO - Ourense

Vicente Risco

Abogado

Santo Domingo, 47-2.° Ourense

nós

BOLETIN MENSUAL DA CULTURA GALEGA

Ano X ★ Ourense 15 Febreiro 1928 ★ Núm. 50

POEMAS

(PR'O LIBRO ALFABETO)

Carreteira da serra:
creboute a penedía,
n'un espasmo de forza,
contr'a fe das estrelas.
Carreteira da serra,
abrazada ô cadavre lívido d'aurora,
nai dos fillos de pedra:
cingues os torsos e bicas os cráneos
dos que miran a Deus car'a cara,
e camiñas sin reparar,
nas baterías da tormenta.
Na mañán cedo e na media tarde
o teu salto crávase no lombo da montana
e a tua boca morde a boca queimada
do praneta
carreteira da serra:
ô son da tua melodía
bailan as miñas pernas.

OUTEIRO ESPASANDÍN

O problema da Lingua

¿Por qué é perciso cultival-a lingua galega? Porque toda lingua cultivada representa unha cultura orixinal. E os pobos que teñen unha lingua de sea son pobos orixinaes, até o estremo de que sí a esquencen ou desprezan acaban sempre por sentírense inferiores, na comparanza con outros, ô longo dos tempos. O esquencemento da lingua natural—supremo testimoño de consubstancialización d'unha raza e d'unha terra—trai a pós de sí o desafeuto dos homes do país que recibirona en herdo cos usos e costumes perpetuados pol-a tradición, que resultan o único froito de libre espontaneidade racial fecundador de toda cultura propia, antóctona, que espellea na etnografía. Poseendo unha lingua propia non se pode soñar n'unha orixinal cultura, leixándose d'aquela. Exemplo: Alemania, antre outros mais.

Unha Galiza arredada do Idioma de seu, poderá ter algún día unha civilización mais próspera, pro sempre mimética; unha cultura galega de que a raza se sinta intima e fondamente orgulosa, nunca. Sin o «genius loci», todo virá pol-a «yustaposición»; nada pol-a «intususcepción». Como barro da nosa terra moldeado por un escultor estraño. Unha civilización propia nasce d'unha cultura propia. E unha cultura propia n'unha lingua allea—tendo unha lingua natural viva na maoría do país e con gloriosa historia—é imposibel cousa. Ora ninguén deixa de saber que todo pobo, ou non sinifica nada ou é un órgao de cultura c'o que a política ten n'eles, como derradeiro e mais outo fin, o degoiro cultural. Logo se non poderá falar seriamente de cultura na Galiza sin termar da política da lingua.

Pro axeitándonos ben ô terreo da realidade: Galiza conta con dous millóns e medio de habitantes. D'eles somentes unhos douscentos mil vivintes en vilas e cibdades, que na maoría falan galego. Dos do campo e a mariña xa non hai que o decir: fálano todos. E inda antre os que agora esprésanse no castelán—agás os foeasteiros—mais alá de seus abós non tiveron a ninguén que non usara decote a lingua nativa. O que fai que non haxa un só conterraño que non estea, apreixado pol-a sintísis galega, pesi-á sua castelanización, quérao ou deixe de querelo.

E ¿qué teria de ser mais doado n'un fidel senso pedagóxico, atendendo ás nosas caraiteristicas rusticistas asoballadoras, para faguermos axiña unha cultura propia: irmos pol-o camiño da total galeguización ou pol-o da total castelanización? A resposta a ista pergunta non pode ser mais sinxela. Ninguén lóxicamente, pode pensar no desbotamento, do primeiro camiño.

Pois corolario de somellante problema é o absurdo de que un maxistrado ou xuez non galego entenda en pleitos de aldeáns nosos; que os notarios que exercen no noso agro non coñezan o noso idioma; que os escolantes que fan o ensiño dos meniños do noso rús poidan seren alleos ô país; que os cregos, inda sendo galegos, prediquen e recen en castelán, nas parroquias campesiñas, e que o portugués se non cultive antre nós. A incompatibilidade espiritual e material de todo isto co'a t-alma da nosa terra berra a cito.

E a lingua galega, porén, deu e anda a dar poetas e escritores; sirveu para cantar á Virxe por beizos de reis sabios; sirveu para as mais requintadas galanterias do amor nas xustas dos pazos, coma lingua internazonal; para as sotilezas mais velaiñas do humorismo culto ¡ouh Alras Núñez! e para espresión da derradeira vountade de nobres e plebeus.

Pois si asin foi, e asin é que inda hachase viva en dous millóns de almas e trunfante na cultura de alén Miño e de alén do Atlántico e d'outros lugares do mundo, ¿cómo de non sermos solcidas, cegos e parvos, poderíamos deixala morrer?

Este senso esotérico latexa nas Irmandades da Fala. Este senso trascendental abrangue para os bós e xenerosos. Non sabemos d'outra aristocracia nin d'outra aristarquía galega natual que non sexa a dos que teñen o Idioma materno por brasón.

A. VILLAR PONTE.

PREHISTORIA E FOLKLORE DA BARBANZA

(Proseguimento)

AS MÁMOAS DO CRUCEIRO DE MOLDES

(Véxase mapa núm. 4)

Están situadas n-un penichán coberto de piñeiros, que se abre por baixo mesmo das abas sudocidentaes da serra da Barbanza, e moi perto de un cruceiro, obra antiga da arte popular, que se ergue no empalme da estrada de Palmeira a Moldes ca que dende a Puebla do Caramiñal vai bater a Oleiros.

As mámoas que ollamos foron catro e a sua situazón e caraiteristicas son as seguintes:

Mámoa núm. 1.—A 40 metros do cruceiro

cara o noroeste. Ten 14 metros de diámetro.

Mámoa núm. 2.—A 50 metros da anterior cara o oeste e de 14 de diámetro.

Mámoa núm. 3.—A 100 metros da anterior cara o noroeste e de 16 de diámetro.

Mámoa núm. 4.—A 90 metros cara o norte do cruceiro e de 8 de diámetro.

Todas elas están moi remexidas e rebaixadas, presentando no meio un burato ancho e fondo e nas veiras zanxas que foron abertas sen ningunha dúbida, pra tirar doadamente pra fora os esteios das antas, podéndose deducir con inteira certidume de iste dato, que a necropole en custión era dolménica.

Escavamos as tres primeiras mámoas, sen que en ningunha de elas aparecera ren dino de ser menzoado.

—

OUTROS NÚCREOS DOLMÉNICOS NA BISBARRA DE SANTA UXÍA

(Véxase mapa números 5, 6 e 7)

Debemos o conocimento de istes núcreos dolménicos ô noso amigo Manuel F. Sendón, que nos remitiu en col de iles notizas intresantes, que pubricaremos despois de rematados os traballos esproratorios que matinamos facer n-ista primaveira.

Pol-o de agora, adiantaremos somente que os núcreos en custión alcóntranse situados nas abas do monte de San Alberto, nos termos da freguesía de Oleiros e nas proisimidaes do pazo da Soledade e do camiño de Carreira á Corrubedo, é decir, nos mesmos lugares en que a sua esistenza foi sinalada pol-o P. Sarmiento.

Moitas das cámaras dolménicas están por compreto derramadas, mais algunhas conservanse ô parecer n-un relativo bóo estado, que deixa un marxe de espranza, respeito o froito que se poida tirar da sua escavazón.

—

A ANTA DE ARGALO

(Véxase mapa número 8)

Asegún queda consinado nas notas bibliográficas é iste monumento, entre todol-os da Barbanza, o que conta c-un maor número de referenzas, sendo as mais esaitas e precisas as fornecidas â revista «Galicia Diplomática» pol-o seu suscriptor D. Fernando Mon Vázquez.

Alcóntrase emprazada a anta, conecida co nome de Cova da Moura, na freguesía de Santa María de Argalo, Concello de Noia, n-un monte chamado do Paramo, distinto do outro Paramo que coroa a serra, e a 1 kilómetro da marxe exquerda da estrada de Ponte Goians á Noia e â mesma distanza aproisimadamente de ista vila.

Ata hai pouco tempo conservou o dólmen a sua coberta, cuias mensuras consináronse na nota da «Galicia Diplomática» denantes citada, e ainda poidemos nós precisar a data da sua desaparizón, cara o ano de 1890, pol-as novas que nos foron fornecidas pol-o ilustre poeta arousán Lisardo Barreiro e por D. Manuel Alcalde rico propietario, veciño do lugar de Merelle, na freguesía de Tállara.

Ten agora o dólmen (figura 15) nove pe-

(FIG. 15.)

dras, das que sete fan a cámara e duas forman a banda da esquerda do corredor, notándose a carón de elas a fecha que deixou ô ser maquiada unha das laxas da banda da direita e dexergándose tamén nidiamente fortes vestixios da mámoa.

A pranta da cámara (figura 16) é case circolar e o seu diámetro máisimo atingue os 4 metros, medindo o ancho dos esteios de 1'70 metros a 80 centímetros, e sendo a sua outura visibel perto de dous metros e meio n-alguns lugares.

Ningunha das laxas está imbrincada por outra, se non axuntadas i-entilladas nos espazos valdeiros por cachotes pequenos. A porta, ourentada pra o leste mede 1'70 metros e de ela arrincaba un corredor, incrinado cara o norleste que debía ter 2'30 metros

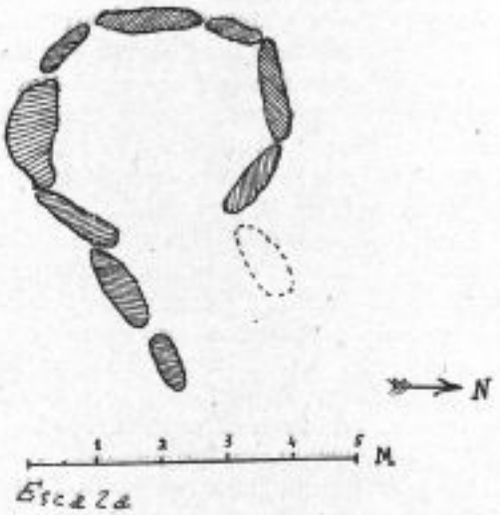

(Fig. 16).—Anta de Argalo

de longo i-estar formado por catro laxas espetadas de canto e coberto por unha ou duas lousas, chegando o conxunto de ista construzón ata a metade da outura dos esteios da cámara, que como de cote óllanse deitados unha miga pra o interior.

Varias circunstanzas notabels ofrece a Cova da Moura. É a primeira o seu grandor que anque non deixa de ter precedentes n-outros dólmens galegos (Dombate) non deixa por elo de ser esceizonal. Mede a cámara no seu diámetro maisimo, como mais atrás apuntamos, moi perto de 4 metros, e o conxunto do monumento dende a pedra da cabeceira deica o cabo dos restos do corredor 5'50 metros, abondando pôr en comparanza istas mensuras cas de algunhas antas da nosa terra pra que a diferenza xurda nidia ante os ollos.

O dólmen de Dombate, mede xusto no seu maor diámetro, 4 metros.

A cámara da mámoa núm. 1 do monte das Motas, en Lobeira. ten de diámetro 2'80 metros.

O dólmen con corredor da serra do Laboreiro, non chega dende a cabeceira ô cabo de aquil os 3 metros.

O conxunto do megalito, tamén con corredor das Pontes de García Rodríguez, pasa moi pouco dos 2 metros.

E o dólmen alongado de Sáa de Parga mede no diámetro meirande 2'70 metros.

Alcontrámonos pois en presenza de unha das maores antas galegas, e que sería soio por elo dina de atenzón se non aparecera sinalada pol-as notabels particularidaes da falla do imbrincado e da forma case circolar da pranta.

Dase a primeira de istas circunstanzas na cámara da devandita mámoa núm. 1 do monte das Motas, cuios esteios alcóntranse asimesmo entillados con cachote miudo, mais en ningún dólmen galego, temos ollado unha forma menos poligonal e mais perto do circolar que a que ostenta a Cova da Moura.

Compre decir agora, que asegún a crasificazón cronolóxica do profesor Bosch Gimpera, as antas de pranta circolar e con corredor longo, son caraiteristicas das fases *a)* e *b)* do pleo eneolítico da cultura dolménica portuguesa, pertencendo entre outros a

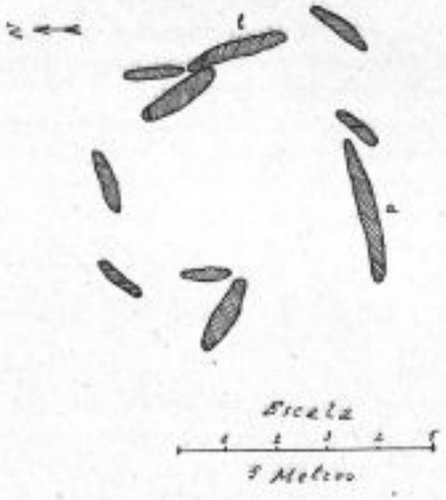

(Fig. 17).—Mámoa de Casamea

iste tipo os monumentos, por veces cobertos de falsa cúpula da Anta Grande de Aviz, Marcella, Seixo, Monte Velho e a maor parte dos da rexión de Pavia, e representando a sua estensón cara o leste alcontramos os dólmens do mesmo feitio da terra de Salaman-

ca (Muelleres, Lumbrales, Prado de las Navas, etc.) os da Estremadura (Granja de Toñiñuelo, Prado de Lacara, Cueva del Monge, etc.) e os da Andalucía (Los Millares, Almería; Gor, Granada, etc.)

(Fig. 18).—Casota do Páramo

Craro está que a anta de Argalo por falla de longura no seu corredor e tamén pol-a sua feitura que non é compretamente circolar, non pode paralelizarse esaitamente con ningún de aquiles monumentos, mais é induvidabel que se aproisima a iles moito e que as suas diferenzas cos outros dólmens galegos, de pranta nidiamente poligonal e de grandor mais cativo son ben patentes.

Por outra parte é sabido que a cultura dolménica galega, despois de un primeiro momento en que aparece identificada ca da fase *a)* do eneolítico inizal portugués (cerámicas lisas, machados de pedra, facas de pederneira e puntas de frecha de base convexa de Vilamarín, Cea, Melide, monte do Viso e Monte Albán) perde o seu contaito cas terras de alen Douro pra non voltar a recobralo deica un eneolítico pleo ou case findeiro en que escoan no noso chan elementos propios da cultura do sul de aquil río (cerámica riscada do monte do Viso, ídolo cilindro da Caeira, machado votivo de mármol, de Lalín, punta de frecha de base cóncava da Lagoa Antela e cicais os anacos de vaso campaniforme do Museu Arqueolóxico de Ourense), podéndose arriscar en secuenza do dito, a hipótesis de se a forma tendente a circolar da anta de Argalo non será un feito concordante cos apuntados e se non responderá tamén a un infruxo da civilizazón eneolítica do centro e sul de Portugal que nas suas fases plea e findeira tivo o seu mais vizoso frorecer e o seu maisimo inzamento.

É iste un probrema que deixaría resolto o conocimento do moblario da Cova da Moura, mais por disgraza o estado de remeximento

(Fig. 19).—Inscultura da Casota do Páramo

en que se alcontra o interior da cámara, fai que abriguemos moi poucas espranzas respeito os resultados de unha esprorazón nas camadas fondas que ainda cobren parte dos esteios.

É tamén dina de nota a incrinazón cara o

norleste qne presenta o corredor de ista anta, e que non pode aporse a un maquiamento posterior das pedras, duas das cuaes áchanse rigorosamente *in sitn*. Iste mesmo fenómeno por certo ben esceizonal tivemos ocasión de observalo n-un dos dólmens das

(Fig. 20) 1 e 2.—Orca dos Juncais, pintadas (Leite de Vasconcelos); 1.—Dólmen de Soto, insculturada (Obermaier) 4.—Soria insculturada (Cabré).

Maus de Salas (Muiños) pubricados recentemente por un de nós n-unha revista ourensán. (22)

—

AS MÁMOAS DA FREGUESÍA DE CAMBOÑO

(Véxase mapa núm. 9)

Estan emprazadas istas mámoas no monte Iroite, o mais outo da Barbanza e pertence á freguesía de Camboño situada na banda que cai pra ría de Noia.

As mámoas son tres e a mais importante de elas e a relativamente millor conservada mede 27 metros de diámetro e conserva restos esborrallados de un grande dólmen conecido no país co nome de Casamea.

Consisten istes restos en dez pedras (figura 17) cuio grandor oscila entre 3 metros que mede a sinalada ca letra *a)* á 1 metro. Na posizón en que se alcontran todal-as laxas non é dodo o intentar nin aproisimadamente unha recostruzón da verdadeira forma do megalito. È posibel que a pedra *b)* que ten 2 metros de ancho por tres de longo servirá de tampa e que a marcada ca letra *a)* fora a que fixera a cabeceira, e parez asimesmo posibel, pol-o numaro de laxas que o dólmen tivera un corredor, xa que as cámaras das antas galegas teñen normalmente cinco ou sete esteios.

A uns 70 metros cara o sul da *Casamea* estan as outras duas mámoas, afastadas 8 metros unha da outra. A situada ô oeste mede 16 metros de diámetros e a do leste 10. As duas alcóntranse espoliadas ata o punto de non ollarse n-elas ningun vestixio do dólmen.

FOLKLORE DA CASAMEA.—No mesmo monte que as mámoas esisten algunhas penedas con esmonaduras que ofrecen figuras caprichosas, que por vegadas, queren imitarse unha miga a alguns sinos numeraes. Ô parecer e asegún os relatos coincidentes de Xesús Calo Piñeiro, do lugar da Eirexa, freguesía de Cures, de 23 anos de idade e de Xosé Brión, veciño de Noceda e de 64 anos, taes esmonaduras son crara indicazón de tesouros acobillados.

«Os mouros cando fuxiron deixaron os tesouros gardados con sinaes pra topalos cando volvan algún día. Isto conta pol-o menos un libro que ten un ferreiro de perto de Noia, libro que non amostra a ninguen. Dise n-il que na Casamea hay un gato de ouro e na pedra marcada c-un número 4 hai un lobo tamén de ouro, cuia figura se ve por fora».

Iste relato de Xesús Calo foi confirmado en todal-as suas partes por Xosé Brión, agás no número da peneda que il dixo ser un 3, e ainda nos amostrou a tal peneda que presenta en efeito duas esmonaduras semicircolaes xunguidas, que n-algunha cousa semellanse a aquil número.

E ista dos tesouros da Casamea unha variazón da tan estesa consella dos *haberes*

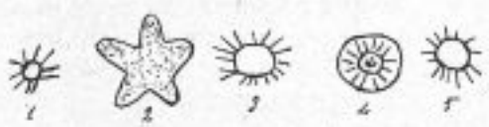

(Fig. 21) 1.—Granja de Toñiñuelo (Melida); 2.—Cueva de Menga (Mergelina); 3.—Table des Marchands (Le Rouzic); 4 e 5.—New-Grange (Coffey)

atuados. Compre así e todo sinalar n-ela a forma que revisten istes tesouros barbanceiros, un gato e un lobo, e a circunstanza de estar atuados precisamente baixo de penedos esmonados, ôs que a tradizón popular

galega concede sempre importanza e valor mítico.

AS MÁMOAS DA FREGUESÍA DE CURES

(Véxase mapa núm. 10)

Constituen istas mámoas o nucreo mais importante da Barbanza, non soio pol-o seu número se non tamén pol-o relativo bóo estado de conservazón de algúns dos seus megalitos.

Comenzan os grupos de sepulturas entre Moimenta e Cures, perto do casal da Graña, e continuan despois pra o oeste e pra o sul ocupando de cote outeiros ou pequenas valgadas no penichan que coroa a serra.

Rubindo dende Moimenta óllanse logo as primeiras mámoas que aparecen agrupadas en fatos mais ou menos numerosos que a xente desina con nomes peculiaes.

(Fig. 22) 1.—Pedra de Samarugo (Murguía); 2, 3 e 4.—Outeiro dos Campiños, Cequeril (Sobrino).

MÁMOA DO OUTEIRIÑO DO PAN.—É a primeira que se alvisca á pouco de deixar o camiño de Moimenta. Ten 24 metros de diámetro e presenta no centro un burato fondo. Escavámola así e todo ata chegar o chan natural sen atopar n-ela mais que unha pedra do dólmen que medía 1 metro de ancho por outro de longo.

GRUPO DO PARAMO.—Situado a 300 metros cara o sul de Outeiriño do Pan e formado por tres mámoas.

Mámoa núm. 1.—Conecida co nome de *Casota do Paramo* e a única intresante do grupo e unha das mais intresantes da Barbanza.

No meio de un túmulo moi esborrallado érguese a anta (fig. 18) que conserva todal-as suas pedras, anque mais ou menos maquiadas dos seus primitivos asentos.

Asegún o papel que desempeñaban istas pedras na arquiteitura do megalito compre distinguilas do xeito seguinte:

A) Lousa da coberta de forma trapezoidal que mede na sua maor longura 4'10 metros e que se alcontra derrubada ata apoiar un dos seus cabos na terra, descansando o resto da sua masa nos esteios, tal e como vai eispresado na pranta.

a) Esteio da cabeceira de 1'80 metros de ancho.

b, c) Esteios da direita.

h, g, f) Esteios da ezquerda.

d, e) Esteios da porta, dos cuaes o derradeiro que é o da ezquerda está derrubado, apoiando o seu cabo inferior dentro da cámara.

i, j, k) Pedras mais estreitas e menos outas que os esteios e que deberon ser chantadas pra cobrir os valdeiros que istes deixaban entre si.

A situazón respeitiva dos seus elementos costrutivos, permite calificar a *Casota do Paramo,* como un dólmen de forma sinxela, de pranta poligonal, con porta ourentada sensibelmente cara o suleste e con esteios imbricados asegún o amostra á posizón das pedras *f, i, g* e das *a, b, k* podéndose aproisimar o seu feitío ô da anta de Axeitos anque facendo observar que a *Casota do Paramo,* ten oito chantas, caso pouco frecuente nos megalitos galegos.

O diámetro maisimo de iste dólmen dende a cabeceira â porta é de 4 metros e a outura das chantas de 3 sendo moito mais baixas (80 centimetros a 1'60 metros, fora da terra) as laxas destiñadas a tapar os espazos que aquelas deixaban entre si.

No esteio caído da porta e no lugar marcado per un asterisco, óllase unha intresante e orixinal inscultura, que aparez gravurada fondamente c-un risco ancho e polido. Fórmana duas representazóns difrentes unha encol da outra. (fig. 19) A inferior é unha figura antropomorfa, de estilo esquemático anque non por compreto estilizada, cuia cara e cabeza están representadas por un semi-ovalo, que pecha enriba en liña reita, e no coal alcontranse incrusos dous riscos e tres coviñas que imitan os ollos a boca e o naris. O corpo e as pernas figuranse con duas liñas reitas e diverxentes que se do-

bran nos cabos pra sinalar os pes. Os brazos; executados c-un riscado mais ancho e menos fondo que o do resto da figura, abrense en cruz e aparecen rematados pol-as mans, das que a direita está aberta e a izquerda pechada, ollándose n-ela cinco furadelas que parecen querer imitar as saienzas dos cotobelos.

A figura superior, probabel representazón solar, consta de unha ô xeito de peana que

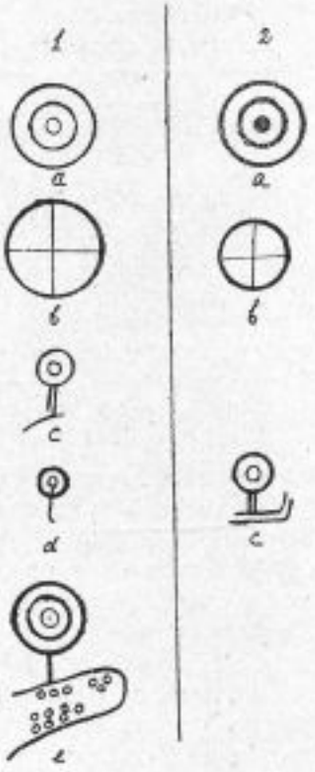

(Fig. 23) 1.—Galicia-*a)* e *b)*-Outeiro dos Campiños (Sobrino); *c)* Caeira (Sobrino); *d)* Xinzo da Costa (Barros Sibela); *e)* Mogor y Salcedo (García de la Riega).

2.—Península Escandinava-*a)* Noruega; *b)* e *c)*-Suecia (Montelius-Reinach).

sosten por meio de un vástago, un circo con catro radios, de cuios cabos saen nas bandas lateraes e na de enriba, raios diverxentes.

Fixándose na aitude da figura antropomorfa e na sua posizón con respeito ô disco radiado e radiante, poderíamos interpretar o conxunto de ista inscultura como unha escea de culto heliástico e relazoala cas conecidas teorías relativas ô papel xogado pol-o sol, símbolo do poder vivificante e xerminativo, nas vellas crenzas necrólatricas, mais coidamos perigoso fundar hipotesis en terreo tan pouco seguro e asin limitáremonos a precurar âs insculturas da *Casota do Paramo*, alguns paralelos que non poderán tampouco ser esaitos, pois non sen motivo as calificamos de orixinaes.

Atópanse de abondo nas antas, asegún mais atrás deixamos reseñado, as representazóns estilizadas da figura humán en forma de cruz, mais as pinturas ou insculturas que como a nosa conservan lembranzas naturalistas son por contra moi pouco frecuentes, podéndose citar apenas as duas da Orca dos Juncais (Beira) e outra do dólmen de Soto (Huelva), que ofrecen un grado de esquematizazón algo semellante â da *Casota de Paramo*, anque por outra parte non presentan entre si craras imitanzas. (fig. 20, núms. 1, 2 e 3).

Fora do dólmenico, alcontramos na provincia de Soria, cuia arte rupestre ten ca galega analoxías observadas xa por Cabré (23) algunhas figuras que como a que reproducimos no núm. 4 da figura 19, ofrecen ca da *Casota do Paramo*, notabels analoxías principalmente na posizón do corpo dos brazos e das mans e no xeito xeral da execuzón da gravura.

As representazóns solares ollanse a fartura en toda a arte prehistórica, ben en forma de disco sinxelo ou radiante, de roda, de svastica etc., e ainda cinguindonos â arte dolménica alcontraremonos con absatanza de figuras de ista crás.

Hainas na Península no dólmen de pranta circolar e con falsa cúpula da Granja de Toñiñuelo (Badajoz) e na galeiria coberta, chamada «Cueva de Menga» e hainas na Bretaña francesa na tamén galeiría coberta da «Table des Marchands» (Locmariaquer) e na Irlanda, no dólmen de falsa cúpula de New-Grange, perto de Dublin (fig. 21).

Do mesmo tipo que os da Granja de Toñiñuelo, ou sinxelizados en estrelas, son os soles que aparecen insculturadas na Cañada de la Solana e na Cañada de Retortillo (Soria) e pintados en Canforros (Serra Mo-

rena) en duas composizóns de Fuencaliente, n-unha da Mestanza e n-outras duas localizadas no Tajo de las Figuras (Cádiz) i-en Velez-Blanca (Almería).

Análogas representazóns ollanse en cerámicas pertencentes case que de cote á especie campaniforme alcontradas na Cueva de la Mujer (Granada), nos Millares (Almería), en Perales de Tajuña e nas Carolinas (Madrí).

Na Galiza as figuras de ista crás non son abondosas, e ata de agora non se tiñan sinalado outros eisemprares que os dous da Pedra de Samarugo (Villalba) que ofrecen a particularidade de presentar na parte inferior, unha raia vertical longal, como lle acontez á da Casota do Paramo, mais alcóntranse en troques na nosa arte rupestre regular cantidade de círcos radiados que se paralelizan doadamente có aquela inscultura (fig. 22).

E a iste propósito é comenente lembrar que pra Dechelette, os discos as rodas, i-entre elas os circos con catro radios, iguaes ô do dóimen barbanceiro non son outra cousa que figuras heliásticas, cuio uso inizase na Europa co comenzo da vida agrícola pra atinguir o maisimo desenvolvemento na Idade do Bronce.

Manifestanse taes figuras dos xeitos mais diversos, aparecendo en carros votivos, en discos soltos, en cabezas de alfinetes, en situlas, en fusaiolas e tamén na arte rupestre, ben senlleiras, ben asociadas con outros elementos, que como o cisne, o cabalo ou a barca teñen relazón cos mitos solares. Son pra nós particularmente intresantes certas insculturas de iste xénero descobertas na Península Scandinava, nas que se olla, en compaña de representazóns de barcos, o disco do sol, imitado con circos concéntricos ou con circos radiados moi análogos non soio ô da Casota do Paramo, se non tamén a outras insculturas galegas (fig. 23).

Sería curioso estêr istes paralelismos á determiñadas gravuras do dólmen de Soto e ainda á algunha pictografía do lenzo da direita da Batanera e pôr en relazón todo elo ca indubidabel preocupazón heliolátrica que revela a normal abertura da porta dos dolmens cara o leste, mais o eisame detido de tal probrema non entra nos lindeiros de ista monografía, e asin deixaremos sinxelamente apuntado o que antecede pra continuar co estudo das nosas antas barbanceiras.

FLORENTINO L. CUEVILLAS E
FERMÍN BOUZA BREY

(Continuarase.)

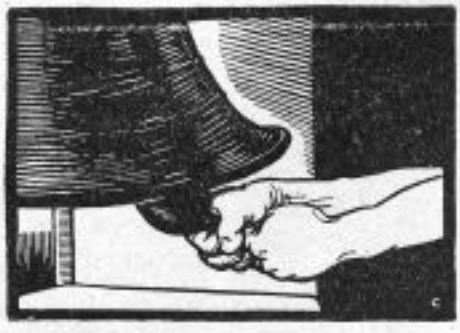

NOVOS CANTARES

por ANTONIO COUCEIRO FREIXOMIL.

Casou Antón c'unha vella,
i-eu conteille un conto a Antón:
—Era unha vella i-un cesto...
i-o conto aquí rematou.

—

Miña casiña tarrea:
valer non valerás nada,
mais cada pedriña tua
é un anaquiño da i-alma.

—

Mozo que eu queira ha de ter
n'esta mociña un espello,
e para reverse n'il,
nin luxalo, nin rompelo.

—

A avaricia está nos ricos
e nos probel-a fachenda:
todos faguemol-o mal,
cada un â sua maneira.

—

Eu teño un parente rico.
¡Dou ô demo a parentela!
¡Tanto eu son parente de il
canto é miña a sua facenda!

—

Casáronse vello e nova,
i-esto non foi o mais malo,
porque casaron dous vellos...
porque dous vellos casaron.

—

C'un pouco que tí me levas
i-outro pouco que eu me axudo
podemos xuntol-os dous
ir hastra o cabo do mundo.

Casei c'unha delgadiña
coma a palla do centeo,
i-o mismiño que unha palla
un día levouma o vento.

—

Non te fundes no que fuches;
fúndate no que es agora,
que si fuches e non es,
total, coma si non foras.

—

Así a un fillo aconsellaba
un tendeiro moi langrán:
—Trata con xente de ben,
que é a mais doada de engañar.

—

Presume Rosa de moza,
e ten razón, abofellas:
non pasa por ela un ano,
que os anos quédanse n'ela.

—

Vaya ben ou mal o preito,
ten o escribano de mau;
faga ou non cara unha moza,
non sobra que a faga a nai.

—

¡Sempre louvando a probeza
nos seus sermós Don Martiño!
E louva que louvarás,
¡a il válelle os seus cartiños!

—

Ven a sel-o ayuntamento
coma unha vaca de moitos:
ninguén a quere manter,
mais muxila queren todos.

CATÁLOGO DOS CASTROS GALEGOS

PUBRICADO POL-A SEIZÓN DE PREHISTORIA
DO «SEMINARIO D'ESTUDOS GALEGOS» DE SANT-YAGO

(Prosegnimento)

Número X

CASTRO DA MADANELA

EMPRAZAMENTO. — Na provincia de Ourense, concello e freguesía de Coles. Achase costruído n'un outeiro, que se ergue no meio de unha chá vizosa e ben precurada,

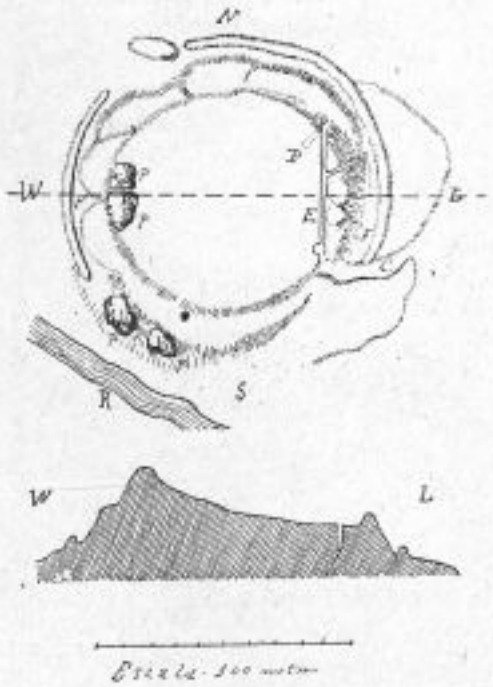

e que fica desviado 100 metros do lugar da Madanela e úns 400 da veira direita da estrada que vai de Ourense a Sant-Yago.

A posizón domiñante de iste outeiro, o seu arredamento de outros cumes mais outos e o pino das suas abas, fanno ben doado pra o emprazamento de un lugar fortificado.

DEFENSAS.—As obras de mineiría que n-iste castro emprenderonse outrora, e ás que logo imos referirnos, deberon derramar en parte as suas defensas, que se non dexergan n-alguns sitios coa crareza que fora de desexar.

Ollase así e todo que é un castro de un soilo recinto, provisto de un terraprén ou aterro que pol-o oeste mede soilo 8 metros de altor é que pol-o leste chega á ter 40 metros. Presenta iste aterro nas veiras que se carean ô norte e oeste e na metade da sua outura, un escalón estreito que fai ô modo de un glacis, e ô seu pé corre un foso de 13 a 15 metros de ancho c-unha escarpa que ten de 3 a 10 metros de outo.

Iste foso atópase partido n-un anaco car'o noroeste onde sen dúvida foi derramado ô prantarse un piñeiral e facerse uns valados que alí se erguen, e falla en absoluto na parte do Sul onde crêmos que endexamais debeu de ter esistido, por considerar cicais os seus costrutores protexido de abondo o castro por un regato que o arrodea por aquela veira.

Non se ollan en ningures siñás de parapetos, nin tampouco de habitazóns,

MENSURAS.—De xeito case circolar mede o recinto:

Do norte ô sul . . . . . 120 m.
Do leste ô oeste . . . . . 115 m.

OBSERVAZÓNS.—Fará uns cincoenta anos un portugués estabrecido n-Ourense, D. Manuel d'Aguiar e Silva, emprendeu no castro da Madanela unha esprotazón de granates que non lle precurou grandes rendementos e que ô cabo de algún tempo quedou abandoada. Fican como vestixios de ista esprotazón unha zanxa que atravesa o castro na veira do leste e unha mina de 10 metros de longo que se abre perto de ela. Duas grandes moreas de terra que se observan entre o remate do recinto e a zanxa e que pol-a sua posizón poderían confundirse con parapetos,

son na realidade restos das obras menzonadas.

No corte da zanxa recollimos entre restos cincentos de fogares, alguns anacos de cerámica castrexa, decorado un de iles con circos concéntricos estampados.

FOLKLORE.—Hai coma de cote a trabe de ouro e a de alquitrán que van aiquí dende castro de Santa Adega o da Madanela e hai a cántiga consinada xa ô falar do castro Morgadán.

Castro Morgadán
Ten vintecinco â sua man.
Soilo o da Madanela
Lle da pol-a barbadela.

O castro da Madanela é moi antiquismo e o tiveron os mouros moito tempo ata que os botaron os cristianos e os mouros están dentro. Unha vez perdeuse unha rapaza que se chamaba Manueliña e a nai pasou perto do castro berrando: «Manueliña, Manueliña» e dentro do castro un mouro contestaba: «Unha cociñada e outra fritida Manueliña está na miña barriga».

BIBLIOGRAFÍA.—Inédito.

(Catalogado por Ramón Otero Pedrayo, Vicente Risco e Florentino L. Cuevillas).

Número XI

MONTE DO PIÑEIRO

EMPRAZAMENTO.—Na provincia de Ourense, concello de Cea, perto do lindeiro co de Vilamarin, freguesía de Viña. Posto n-un montiño de cativo altor na veira ezquerda da estrada que vai de Ourense a Sant-Yago. Domea parte da bisbarra de meiá montana das alcaldías de Cea e Vilamarín.

DEFENSAS.—Non é doado dexergar con esaititude a disposizón das defensas de iste castro moi magoado pol-os valados de costruzón moderna e pol-o inzar dos torgos dos piñeiros que case cobren a sua superficie. Ten no curuto un achairado pequeneiro con irtos penedos na estremidade norte e por baixo un aterro que en moitos sitios confundese coa aba do monte que mede pol-o norte 21 metros, 40 pol-o leste e sul e 51 pol-o oeste. Despois de iste aterro ollase pol-a parte do norte un ô xeito de segundo recinto cinguido por un parapeto de 6 metros de outo que se alonga cara fora n-un novo aterro de 20 metros.

MENSURAS.—O pequeno curuto achairado mede:

Do norte ô sul . . . . 22 m.
Do leste ô oeste . . . 14 m.

Iste curuto e de forma ovalada e presenta un estreitamento na veira do suleste.

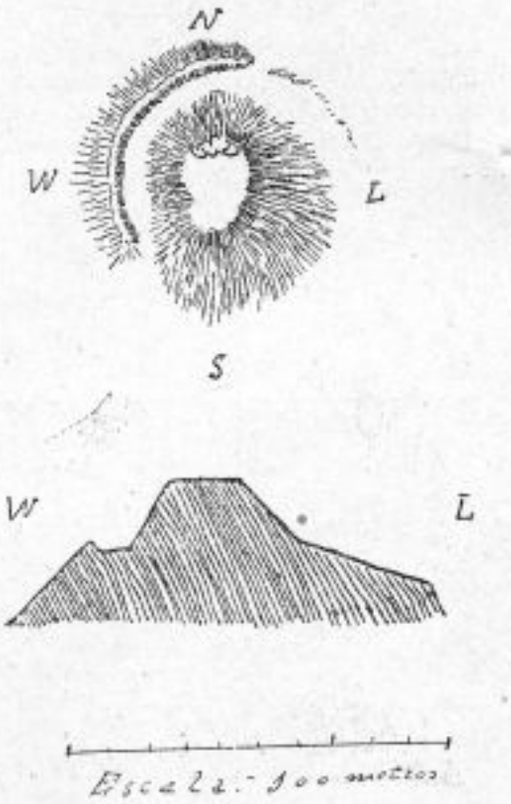

O segundo recinto que se olla por riba da estrada mede 13 metros.

OBSERVAZÓNS.—Non pudemos facer ningunha de intrés.

FOLKLORE.—Un homiño xa vellote a quen perguntamos díxonos somentes que había alí unha grande mina de ouro.

BIBLIOGRAFÍA.—Inédito.

(Catalogado por Leuter G. Salgado, A. Amoeiro, Vicente Risco e Florentino L. Cuevillas).

CONSIDERAZONS ARQUEOLOXICAS

CANTIDADE DE CASTROS.—En términos xeraes pódese afirmar que os castros galegos, andan mais abondosos nas terras de beiramar e de meia montana, que nas de serra e de ribeira. A bisbarra que agora estudamos, típica de meia montana, non desminte tal afirmazón, e asin atopamos once castros nas terras de trece freguesías, destribuídos do xeito seguinte, un en cada unha

Esprica doadamente iste feito a vizosidade e lentura do val, case chairo percorrido por moitos regatos e abondoso en prados e lameiros naturaes, capaces de dar mantenza a cantidades considerabels de gado, circunstanzas que infruirían na escolla de habitats en xentes de agricultura rudimentar coma eran asegún se tira da «Xeográfica» (1) os galegos protohistóricos.

das parroquias de Viña, Río, Vales de Oseira, Vilamarín, Coles, Readegos e Morgade e dous nas de Orbán e Armental, aparecendo desprovidas de acrópole somente as de Tamallancos, León, Sobreira e Boimorto. (véx. mapa).

Se como é lóxico consideramos que cada castro servía de centro a unha coleitividade política autónoma de certa importanza, teremos que concruir que istas espallábanse de un xeito ben imitante ô das aituales agrupazóns parroquiales e que a poboazón de ista bisbarra non debía ser nos tempos anteriores â conquista romana moi inférior, numéricamente, â poboazón do día de oxe.

EMPRAZAMENTOS.—Non hai en toda a terra obxeto de ista catalogazón, ningún castro que estea emprazado na chá nin nas abas de un monte, coma algúns de que fala Castillo na súa soada monografía (2). Todos están par contra postos en outeiros, que coma din os nosos peisanos, teñen as catro augas, e dicir que presentan vertentes acusadas á todol-os ventos e que non se alcontran domeados de perto por outro cume.

Seguindo ista regra, érguense os recintos castrexos, ou nas divisoiras de augas, ou nas estribazóns de un macizo montesío ou ben en

(1) III, III, 5 e 7.
(2) Los castros gallegos. A Cruña 1908, pág., 6.

pequenos monticelos penedentos; posíbels outeiros, testigos de unha antiquísma erosión. No primeiro caso alcóntranse os castros da Madanela, Santa Adega, Fontelas e Mugariza, postos na ringla de cumiadas que que mira xa pr'á rexión de cotos do val do Miño; o de Morgade que se ergue na divisoira do Barbantiño e do Bubal e o da Martiñá, na de aquil río co Arenteiro. Eisempro de castro emprazado n-un estribo montesío é o de Bainte, asentado n-un contraforte da Martiñá, i-entre os do terceiro tipo están os de Marcelle, Frameán, Río e Piñeiro.

A cota do lugar de emprazamento condizou de maneira indubidabel a forma da costruzón; observandose de cote que nos castros estabrecidos en montes outos e de abas pinas, soio se protexeu unha área mais ou menos estesa ô redor do cume, namentras que n-aquiles outros que se puxeron n-un outeiro de cota flebe, abrangueuse todo il con fosos e valos. No primeiro caso están, Martiñá, Baínte, Morgade, Mugariza e Santa Adega e no segundo, Río, Frameán, Fontelas, Marcelle, Madanela e Piñeiro.

Na posizón relativa de istes recintos non se dexerga por ningures a traza de un sistema coordenado de defensa da bisbarra. As fortificazóns erguense por vegadas en lugares verdadeiramente estratéxicos pra tal finalidade coma acontez con Morgade, Santa Adega e Martiñá, encurutados en montes que domean as entradas do val, mais outras veces agreanse tres n-unhas superfice de menos de un kilómetro cadrado (Frameán, Mugariza e Marcelle) ou espallándose amostran nidiamente que cada grupo castrexo procedía con ceibe autonomía no coidado da sua propia defensa e que si algún vencello os axuntaba non era rexo de abondo pra combinar os seus esforzos pra un fin común.

FEITURA E GRANDOR.—Caraiterízase o releve galego pol-a acusada dondura dos seus montes, ben traballados pol-a erosión dende o tempo dos erguementos variscos. Semellante dondura soio se creba, preto dos grandes ríos, cuios vales anováronse nos fins do terciario ô acontecer os afundimentos das Rías Baixas, provocando a formazón dos paisaxes de cotos irtos que bordean principalmente as ribeiras do Miño e do Sil. Mais a terra que nos ocupa non queda abranguida en ningunha de istas zonas e presenta de cote os lombos arredondados dos vellos penicháns. A iste arredondamento dos montes, corresponde a feitura dos castros que son sempre mais ou menos irregularmente ovalados. Se as murallas e os fosos, esténdense por vegadas, en liñas reitas ou case reitas (algúns anacos das cercas de Morgade, Marcelle e Río) é por que o xeito do emprazamento asin o eisixe, mais en ningures se olla unha xuntanza angular de dous lenzos de cerca ou de dous fosos. A liña de fortificazón adaptase sinxelamente ô perfil do monte, aproveita se pode as penedías que airoran o chan e precura tirar de il o maor proveito co menor esforzo. Unha xuntanza angular entre dous muros de cachote pequeno, habería de facerse con pedras grandes, algo escadradas e trabadas entre sí con solideza, cousas todas que estaban fora dos meios dos costrutores dos nosos castros, que se limitaron a engader obstáculos artificiaes á un lugar forte de seu, mais sin tratar de edificar algo distinto ô sitio do emprazamento. Fundamentalmente difrente de un castelo que pode esistir fora do cume onde se pousou pra domear, o castro é inseparabel do monte, porque é o monte mesmo que n-unha época de loitas vestiu as armas do guerreiro.

A estensón das áreas fortificadas é pol-o xeral de 80 X 55 a 100 X 75 metros debéndose sinalar tan só o grandor eistraordinario do Morgadán, que ten 365 metros no seu eixe maor, e tamén o considerabel do de Baínte (163 X 120 metros) e a cativeza do de Piñeiro cuio recinto central mede 22 X 14 metros.

Non é doado botar cálculos en col da poboazón que cada un de istes recintos poderia acochar tras dos seus muros, pois n-aquiles en que non esisten restos de habitazóns permanentes, é de crer que as xentes non fixeron outra cousa que acampar en caso de perigo, e coma observa atinadamente Castillo (1) acampar non é o mesmo que vivir. Chama de todos xeitos a atenzón a difrenza que

(1) Loc. cit., páx., 12.

esiste entre a manitude do Morgadán e de calquera dos outros castros que se lle avecifian, e compre perguntarse admitindo a sua contemporaneidade, se as coleitividás de Río, Marcelle ou Frameán, poderían susistir o pé da podente fortaleza de Morgade sen estar con respeito á ela n-unha situazón de alianza ou de clientela.

Nos epígrafes latinos da nosa terra aparez o castro, *castello,* como parte de unha agrupazón mais estesa, a *civitate (Castello Berensi;* nos *Límicos* (1); *Calubriga,* nos *Gigurros)* (2). Non se pode precisar deica onde chegaban as ligaduras que mantiñan os *castellos* dentro das *civitates* e ainda denantes observamos que tales ligaduras non debían coutar moito a autonomía de cada coleitividade costitutiva, mais a presenza de verdadeiras vilas fortes que xurden no meio de pequenos castros, fai matinar se non serían aquelas as cabezas das *civitates* e as presidentas das confederazóns aludidas.

DEFENSAS.—Os tres elementos que se manexaron de cote pra defensa dos castros de Vilamarín, foron os terraprens, os valos ou parapetos e os fosos, mais istes elementos multipricáronse ou sinxelizáronse, asegún a importanza e o número dos recintos.

A falla de traballos esproratorios non consinte que dexerguemos con esaititude n-unha custión intresante; na de saber se todal-as áreas fortificadas alcontrabánse cinguidas por obras de pedreiros, ou se algunhas estaban sóo protexidas por terraprens ispidos e por parapetos de terra, debendo advertirse pro caso, que resulta moi arriscado o dictaminar n-iste asunto, sen mais datos que os que fornece unha proinspezón dos xacimentos, pois mais de unha vegada temos alcontrado ô escavar, terraprens sostidos por fortes muros, en lugares que non acusaban esteriormente a sua esistenza.

De todos xeitos, temos dende logo catro castros, os da Martiñá, Bainte, Morgade e Río que ainda no seu aitual estado de ruiña descobren con crareza o segredo da sua estructura.

Ò de feitío mais sinxelo e o da Martiñá, arrodeado de unha pequena muradela de pedra que non debía erguerse moito mais de un metro en col do terreo.

Mais compreto aparécenos o de Bainte, cuio valo interior é do mesmo xeito que o denantes descrito, mais que ten en troques o esterior precedido de terraprén e foso.

No castro de Río, no que o monticelo foi inteiramente aproveitado, o recinto debgu estar apreixado n-un cinto de pedra que por adentro, ofrecía o curioso aspeito de socalcos de que xa fixemos menzón.

Mais onde alcontramos o caso de maor desenvolvemento da arquiteitura castrexa e no Morgadán. Ollase n-il o cume terminal ben aplainado e ô seu redor un groso muro que atingue, ainda agora, unha outura de vintedous metros. Ollanse n-il vestixios de tres fosos que precedían â anterior defensa e por derradeiro tropezase ca muralla do re-

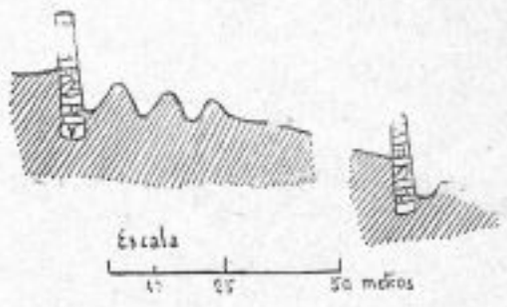

(Fig. 1.)

cinto esterior, provida do seu correspondente foso, aberto por vegadas na grá viva do monte. (fig. 1).

O mesmo as esgrevias murallas de iste castro que as flebes dos outros tres, están feitas con cachote pequeno posto en seco, que é o aparello escrusivamente empregado n-ista crás de construzóns protohistóricas.

Nos outros castros catalogados, os elementos defensivos son os mesmos e destribuense en cada caso na forma que atrás dixemos, mais resulta imposibel determiñar con seguranza se os valos son de pedra ou soio de terra e se os terraprens están amparados por un muro de sostén, ou feitos c-un sinxelo corte vertical sen ningún amparo nin sosteñimento. Coidamos que ista derradeira feitura había ser a menos frecuente, anque de-

(1) C. I. L. 5.853.
(2) C. I. L. 2.610.

bamos advertir que no castro da Mádanela, que aparez na banda do leste compretamente tronzado por unha zanxa moi fonda, non poidemos albiscar por ningures o menor vestixio de obra de pedreiros.

Dos once castros de ista bisbarra, oito son de un soio recinto e tres; os de Bainte, Morgade e Santa Adega presentan dous, mais non na forma concéntrica, frecuente n-outros lugares, se non no xeito típico de antecastro, que se caraiteriza por aparecer o recinto interior ocupando un dos cabos da área murada, cumprindo destacar pol-a sua singularidade a espezal disposizón bipartida do castro de Bainte.

Outro feito dino de ser notado é que as defensas da case totalidás dos recintos castrexos que nos ocupan, alcóntranse interrumpidas ou escesivamente esborralladas en toda ou en parte da sua volta. Asín nos de Bainte, Martiñá e Marcelle os parapetos ollanse derrubados, no Morgadán fallan grandes anacos de fosos e o lenzo inteiro da muralla esterior pol-a banda do leste, de que sóo se dexerga o alicerce, no de Frameán quedan dous anacos dos fosos e no de Mugariza ista defensa pode albicarse únicamente n-un curto espazo. É posíbel que en determiñados casos teñan tales anomalías, unha causa orixinaria, debido a terse protexido espezalmente as partes flebes do emprazamento, e ata pode ser que n-algunhas ocasións os traballos agrícolas contribuiran â laboura destrutora, mais coidamos mais seguro o apor o derrubamento de valos e o cegamento de fosos a unha medida de policía, levado a cabo sistemáticamente pol-os conquistadores romanos. Sabemos en efeito por Strabón (1) que istes obrigaron âs xentes galegas á abandoar os seus acochos montesíos e á fixarse na chá en aldeias abertas, i-en tales circustanzas non se concibe que deixaran intaitos os centros da resistenza indíxena i-en condizóns de ser utilizados novamente.

O valor militar de cada un dos castros do val de Vilamarín é moi difrente asegún os casos. Os de Bainte e Martiñá teñen a sua principal forteza na sua posizón no cume de montes outos e de abas pinas; o de Morgade cos seus muros de tres metros de groso e os seus fosos fondos e anchos, era dende logo un obstáculo serio pra calquer exército que non contara cos modernos meios de destruzón, mais os restantes recintos, de área cativa e de defensas e situazón relativamente flebes, tiñan que ser de doada espunazón pra os lexionarios romanos, ben disciprinados, peritos no erguemento providos de terraprens de torróns, no manexo de torres de madeira e na táctica do *testudo*.

Débese pol-o tanto afastar toda ideia de que istes castros de flebe estructura foran costruídos escrusivamente pra loitar contra a invasión latina, e ainda por contra pódese afirmar que a maoría de iles soio serían eficaces contra unha tropa armada â lixeira con arcos e lanzas. Certo que Lambrica e Cinnania, xogan un papel intresante nas loitas cas lexións de D. Junio Bruto, mais istas cidades estarian seguramente protexidas ô xeito do Morgadán e non ô estilo dos restantes recintos castrexos do val de Vilamarín, feitos pra servir de esceario as pelexas intestinas das coleitividás autónomas mais non pra aturar a poder de Roma.

AS PORTAS.—É iste un dos probremas mais curiosos que prantean os castros que agora estudamos. É corrente que as cidades preromanas da Península, presenten entradas estreitas, flanqueadas ben por un reviramento, ben por un erguemento da muralla onde se abren. Santa Tegra, Termantia e alguns castros de Aliste e Saiago teñen portas de iste tipo e algo semellante atopamos nós, como xa queda dito, no Morgadán e quizais tamén na Santa Adega, que ten unha soluzón de continuidade no valo esterior, flanqueada por duas abultadas moreas. Nos restantes castros non poidemos dexergar outra cousa que pequenos pasadelos que non chegan a tronzar por compreto os parapetos e que parecen abertos pra servizo de labregos e pegoreiros. Son á iste respeito singularmente instrutivos os castros de Río, que ten un soio pasadelo estreito e tan pouco fondo que abanta por riba do valado sen case encetalo, e o de Mugariza no que se olla o parapeto sen ningunha soluzón de continuidade. E aínda no Morgadán e na

(1) Xeografía, III, III, 5.

Santa Adega as entradas soio dan paso no primeiro a un foso e no segundo o antecastro, quedando o recinto interior compretamente arrodeado pol-o terraprén e pol-o valo que se ollan oxe inteirizos.

E unha vez asentados istes feitos e tendo en conta que os castros eran lugares de acocho pra homes e gados, compre preguntarse como a indispensabel comunicazón co exterior achábase estabrecida. Hai que desbotar en primeiro termo como desprovidas de valor real, as consellas relativas á camiños soterráneos que van parar a tal regato ou á tal cova e deixar limitadas a duas todal-as hipótesis. Unha a de esistenza de portas tan estreitas que quedaron por compreto cobertas ô esborcallarse á meias os muros onde se abrían, e a outra o tendido de pontes de madeira, dispostos en rampa e sostidos por pés dereitos, que serían retirados ou destruídos en caso de ataque. Dos dous supostos o primeiro parécenos o mais probabel, xa que a apertura de un portelo, doado de atrancar con pedras ou con trabes, en ren podía perxudicar a seguridade da fortificazón e aforraba o traballo de erguer unha ponte de madeira que dada a outura de algunhas murallas había ter necesariamente grande estensón e desenrolo.

O ABASTECIMENTO DE AUGAS.—A pesar de sere ista bisbarra de Vilamarín moi abondosa en pequenas correntes de auga, de todol-os castros catalogados, soio un, o da Madanela, alcóntrase emprazado perto de un pequeno regato, mais non tan perto que non poidera ser eficazmente estorbada a sua utilizazón por unha tropa sitiadora.

Mais n-unha terra de forte pluviosidade e de camadas permeabels pouco fondas como e a terra galega, doadamente atópase auga abrindo puzos ou praiticando un cativo escavón de mina. Coidamos pol-o tanto que dentro do recinto de cada castro debían esistir un ou varios manantiás de iste xeito, que agora están cegados ou estiñados. En axuda de tal suposto veñen as fontes que temos alcontrado en estazóns análogas de outras bisbarras, o puzo que descobrimos na citanía de San Cibráu das Lás (1) e o aparecido na citanía miñota de Briteiros.

Como xa indicamos a pozanca que se olla aínda nas Fontelas e case seguro que serviría a un tempo mesmo de manantial e de alxibe.

AS HABITAZÓNS.—Dos once castros enumerados, os mais grandeiros, os de Baínte e Morgade, entran pleamente na categoría de citanías, por estar inzados de alicerces de casarellas e de cachotes pertencentes á elas. Nos demais recintos non ollamos ningún sinal de edificios de pedra e ainda na zanxa aberta na Madanela, dexergamos craramente á unha fondura de oitenta centímetros as camadas cinzentas dos fogares que quizais se alcenderían outrora dentro de sinxelas cabanas de colmo.

Temos pol-o tanto ben representados na terra de Vilamarín os dous tipos de habitat protohistórico galego, o de castro propiamente dito pequeno e faltoso de casarellas de pedra, e o da citanía verdadeira cibdade murada, de cote meirande que o castro e de cote tamén inzada de alicerces.

Se istes dous xeitos tipolóxicos sinalan no val outo do Barbantiño, momentos simultáneos ou sucesivos de un desenvolvemento cultural non-o sabemos e non sabemos tampouco se a citanía formouse pol-o desenrolo de unha coleitividade mais numerosa e rica que as outras ou se naceu por fundirse no seu seo varios grupos castrexos. As causas e traietoira de iste urbanismo embrionario son pra nos un misteiro mais, entre os moitos misteiros dos orixens protohistóricos da Galiza.

OS OBXETOS ASOELLADOS.—Redúcense ás poucas cerámicas recollidas na Madanela e os muiños de man e as prisóns de gado alcontradas no Morgadán, pertencente todo elo á nosa cultura posthallstattica. É dino de nota o feito negativo de nón terse ollado por ningures tégulas nin imbrices, moi abondosas sempre, ainda na superfice, dos castros romanizados con algunha intensidade.

(1) F. L. Cuevillas. A citanía do monte A. Cidade en San Cibráu das Las, *Boletín de la R. A. Gallega*, números 193 e 194, 1927.

A VECIÑANZA CON OUTROS XACIMENTOS ARQUEOLÓXICOS. — Concordando co feito denantes menzoado non sabemos que no val de Vilamarín teña aparecido ningunha lápida nin resto romano de outra crás. En troques Arturo Vazquez Núñez ô dar conta (1) das esprorazóns levadas á cabo nos anos de 1889 e 1900 pol-a inxenieiro Díaz Sanxurxo, ocúpase da fartura de mámoas esistentes en toda ista bisbarra e na terra veciña de Carballiño e dí: «Comprende el territorio estudiado un vasto polígono de unos 90 kilómetros cuadrados, enclavado en los Ayuntamientos de Cea y Villamarín, y circunscrito por los castros de San Facundo, Covas, Martiñá, Baínte (Porto Amieiro), Morgade y Santa Agueda.» E mais adiante engade: «Dentro del perímetro ya descrito ha visto el Sr. Sanjurjo unas sesenta mámoas situadas diez en Orbán, siete en Ardesende, tres en San Facundo, ocho cerca de Carballiño, veintitrés entre Porto Amieiro y Ardesende, dos en Covas y siete en Vilar. El grupo principal está esparcido por la meseta donde tiene su origen el río Barbantiño».

Como se ve istes grupos de mámoas, quedan case que todos iles dentro da bisbarra obxeto do noso estúdo, cumprindo exceptuar somente os situados en Ardesende, Covas, San Facundo e Carballiño. A sua situazón, que aparez sinalada no mapa que acompaña istes comentarios, alcóntrase entre os castros de Martiñá e de Baínte por unha banda i-entre os de Morgade, Marcelle, Framean e Mugariza pol-a outra, e decir na parte mais montesia e menos remexida pol-os cultivos de todo val.

Desgrazadamente as resultanzas das esprorazóns do Sr. Sanxurxo foron pubricadas con detalle soio n-unha minima parte e a case totalidade dos moblarios por il recollidos en Vilamarín, Cea, Carballiño e tamén en Pingos (Lugo) ingresou no Museu da C. de M. de Ourense sen que o seu descobridor tivera tino de sinalar con precisón o xacimento de cada obxeto, por cuia causa figuran na sua maoría nas vitrinas de aquil Museu baixo o rótulo «Objetos procedentes de mámoas, de Vilamarín, Pingos ou Cea.»

N-outra ocasión tratamos por meio de inquéritos persoales de pôr en craro iste asunto mais soio conseguimos averiguar que case todal-as sepulturas rexistradas tiñan restos de cámara dolménica (1) e ainda despois de unha afincada rebusca na seizón de «Noticias» do *Boletín de la C. de M. de Orense*, (2) chegamos á poder atribuir ás mámoas do val de Vilamarín o seguinte material: tres machados-cinceles de xeito fusiforme, feitos en pedra esquistosa moura e moi ben polidos; dous machados de pedra polida, algunhas facas de pederneira e duas ou tres puntas de saxeta de base convexa e coidadosamente retocadas e alguns anacos de cerámica lisa, sendo asimesmo case seguro que pertenza ôs ditos xacimentos unha pulseira de arqueiro de esquisto cincento e con catro buratos pra amarrala no puño.

O conxunto de iste material crasifícase doadamente no neolítico galego, contemporáneo dos albores do eneolítico do centro e sul de Portugal e dos poboados e necropoles xa con cobre da provincia de Almería.

Ista veciñanza dos castros e dos túmulos dolménicos dase moitas vegadas na Galiza e fala á prol de un rexo axuntamento das coleitividás indixenas cos mesmos lugares de habitazón, prolongada durante decenas de séculos, e amostra que a invasón céltiga non maquiou dos seus asentos os pobos mais antigos que poboaban a bisbarra.

Craro está que entre o neolítico das mámoas e o posthallstattico dos castros queda valeiro de achádegos o período do Bronce, mais a forma de acobillos en que se atopan os obxetos que n-il se crasifican e o comerzo que con tales uticis metálicos fixeron dende antigo as xentes que os alcontraban, fai probabel que a sua esistenza teña pasado fora do alcance da teima rexistradora dos vellos eruditos e dos modernos arqueólogos.

(Cônfinuaráse)

---

(1) Lôs mámoas, *B. de la C. de M. de Orense*, volume I, número 20, 1902.

(1) F. L. Cuevillas. Nota encol do mobiliario de algunhas mámoas galegas depositado no Museu de Ourense. *B. de la R. A. Gallega*, número 176, 1925.

(2) Vexanse, vol., II, número 46, 1905; vol., III, número 5, páx., 54, 1906.

OS HOMES, OS FEITOS, AS VERBAS

PECHADO xa o noso número anterior, chegounos a nova da punxente disgracia que tan crudelmente viu ferir ô noso Castelao. Castelao perdera ô seu fillo Antonio. Non saberíamos espresar o noso sentimento de fondonísima pena, de fraternal tristura diante da tremenda mágoa do benquerido irmán do compañeiro a quen NÓS deb'o nome e a i-alma, e que conosco levou traballos e desenganos e acariñou espranzas e ilusiós.

Poucos homes haberá que coma Castelao seipan xuntar ô xenio a bondade e que seipan ser páis coa fonda tenrura coma il o era. Ben merecente é de qu'os curazóns xenerosos s'acheguen ô seu, pra sentiren coil a sua coita e levaren o consolo do seu cariño ô mais grande artista que ten hoxe a nosa Terra.

EN BÔS AIRES.

AINDA non chamamol-a atención dos nosos leitores car'a Semán Galega de Bôs Aires. Cand'iste número salla, xa haberá novas d'ista xurdia demostrazón de sentimento galeguista. Pol-o d'agora chegounos somentes o número de *El Despertar Gallego* do 16 de Nadal, día en que principiaba a Semán, que non avanza mais qu'o Programa xa ben coñecido en Galiza. Trai tamén o estraordinario adicado â conmemoración do Mariscal Pardo de Cela. Loitando coas mesmas resistenzas e coas mesmas envexas dos espritos cativos e a mesma indifrenza dos outros, con que loitamos eiquí, un fato de bós galegos, d'un nivel inteleitual ben superior, traballan arreo, c'unha orientazón firme e crara, e c'unha sensibilidade e un tino perfeitos, pra ergueren por fin a concencia racial. A Semán Galega ha ser un dos seus trunfos.

A ESPANSIÓN DA CULTURA CATALANA

D'UNHA parola que tivo o xornalista Navarro Costabella con Xoan Estelrich, noso ilustre amigo, queremos facer unha síntese moi dina de ser coñecida dos leutores.

Xoan Estelrich foi á París para sental-as bases d'unha biblioteca de estudos e literatura catalanas. D'acordo co'a casa editorial francesa «Les Belles Letres», unha das mais importantes da *ville lumiere,* axiña escomenzarán a imprentárense traducidas â lingua de Moliere, manuaes de gramática, de historia, de crítica e as millores obras dos escritores de Cataluña. Tan axiña, que ha ser elo n'este mesmo ano.

Unha das primeiras cousas á traducire, unha gramática en francés para deprender o catalán feita por Pompeio Fabra e un resûme da literatura de Cataluña obra de Nicolau d'Olwer. Logo unha antoloxía dos poetas maiores do rexurdimento da mesma terra e un manual d'estudos de carácter bibliográfico. Este será o millor meio de difusión do catalanismo cultural nas universidades francesas, entr'os profesores romanistas e entr'o gran público de todol-os países que lê na lingua gala.

Como por outra parte ténse iniciado na Franza un movimento europeista para unha aición de conxunto no aspeito da cultura internacional, do que son cabezoleiros homes de moita sona, a Xoan Estelrich se lle encarregou un libro sobre M. N. que, con outros mais, pubricaráse en diferentes idiomas.

Xoan Estelrich tamén dou unha conferencia encol de orgaización cultural na «Casa da Democracia» de Valencia. Persentouno Justo Gimeno e falou logo Fiz Azzati. Dito acto cóidase que sexa froitífero para o progreso do valencianismo que hoxe xa conta con feixes de mozos que lle renden culto alceso.

Na mesma cibdade do Turia, Almelo Vives anuncia a pubricación de diversas obras catalanas traducidas ô castelán. E en Palma de Mallorca surtirá axiña unha notabre revista de letras e ciencia nomeada «Nostra Terra». Colaborarán n'ela mallorquins ilustres e catalán de sona.

Estes e outros froitos veñen colleitándose gracias â Esposición do Libro Catalán que se fixo fai pouco en Madrí. Por semellante camiño o do recobro da propia lingua, Cataluña internacionaliza a sua cultura. O que proba o tantas vegadas dito: que somentes un pobo logra ser universal canto mais cultiva a sua orixinalidade específica. E a orixinalidade específica deita, como en ningures, no eido do idioma natural de cada terra. Non hai que lle dar voltas. Sempre foi asín, e asín ha ser sempre.

GABRIELA CUNNINGHAME E SANTA TEREIXA

A «Revista de Occidente» acaba de pubricar traducido ô castelán o libro de Gabriela Cunninghame «Santa Teresa—su vida y su época». É un libro moi interesante. Mais nosoutros non agardamos á agora para sabermos de que xeito tan notabel aquela ilustre escritora estranxeira fala da freira de Avila.

Xa fai anos, Antón Vilar Ponte n'unha conferencia que dou no Recreo Artístico de Santiago, díxonos algo en col do asunto, comentando a primeira páxina de «Her Life and Times», de Gabriela Cunninghame, que se ll'ofercera traducida ô galego por un amigo de seu, e na que o misticismo de Santa Tereixa atópase agudamente definido.

E n'un número de NÓS o mesmo escritor galeguista fixo alusións a aquel traballo da gran escritora estranxeira. C'o que se proba, unha vegada mais, que eiquí non andamos moi retrasados de noticias referintes ás cousas da cultura europeia e mundial.

ÓS AUTORES GALEGOS

A gran revista filolóxica alemana *Germanisch-romanische Monatschrift*, que leva dazaseis anos de pubricazón, vai criar unha nova seizón adicada ás literaturas hispano-americanas, na que concederáse á literatura e filoloxía galega un lugar com'o das outras literaturas romances. Non imos nós encarecel-a importanza qu'iste feito ten pr'o espallamento do noso cada día mais intenso labor, pol-a grande autoridade qu'aquela pubricazón se ten conquerido no mundo culto.

A *G. R. Monatschrift* proponse dar conta no mais amplio senso de todal-as obras galegas d'intrés literario e lingüisteco, coma das castelás e catalás, e por separado, das obras e revistas que se lle manden.

Os escritores galegos deben corresponder a iste chamamento, enviando os seus libros á calquera d'istes dous señores.

Karl Winter, Verlag-Luthers 5 - Heidelberg, ou

Prof. W. Meyer-Lübke-Koburgersh 4-Bonn.

LIBROS

ORACIÓS CAMPESIÑAS, por Eladio Rodríguez González, A Cruña, 1927.

O ilustre Presidente da Academia Galega trainos hoxe un bó feixe de poemas, un libro forte, forte pol-o volume (un in 4.° de 247 páxinas ben aproveitadas, sen craros nen follas inúteis, de coidada presentazón, c'unha soberbia portada do Castelao parte da edición, e outra parte unha moi fermosa d'Abelenda) e forte pol-o contido: poemas moitos d'iles de longo folgo lírico sostido varias páxinas con viril emoción; poemas do mais san i-enxebre lirismo, no que trasparece o fondo sentimento da terra e da peisaxe, que chega moitas vegadas á eisaltazón panteísta, e o que poidéramos chamar *ruralismo trascendental*, caraiterístico en parte da lírica e do pensamento galego de hoxe. Iste *ruralismo trascendental* áchase moi por riba, xa non do ruralismo sinxelamente espresivo do conxénito—atal coma s'atopa por eixempro n-algunhas cousas de Benito Losada—mais tamén do imitativo—en que caeran todol-os escritores do século pasado. O ruralismo trascendental é o do que xa veu de volta das mais lonxanas cibdades.

O libro responde ben ô tídoo d'*Oracións Campesiñas*, co-ise ruralismo que deixamos dito, co franciscanismo, co panteismo, e coa tenrura—por certo un pouco perdida nos galegos de hoxe, non sei si pra ben ou pra mal—d'istes poemas, qu'amostran, ademais d'un poeta, unh'alma cabal e limpa, rexa e pol-o tanto capás aínda de deixar qu'as bágoas lle cáian dos ollos.

Don Eladio vive coa saudade do seu Riveiro d'Avia, das suas quentes peisaxes de bacelos e piñeirás, das suas fartas e ledas vendimas, das suas festas e pandeiradas onde trunfa a sempre moza paganía; e coa compasión pol-as almiñas santas da aldeia, dos ceguiños, das velliñas, dos nenos; sentimentos qu'o fixeron tan grande lírico; e coa devoción da natureza, qu'o fixo tan grande paisaxista.

Tan entendido coma é na nosa fala, é o modo que tan de man de mestre seipa aproveitar todol-os infindos recursos líricos do galego pra faguer coma fai do verbo emoción pura, e pra empregalo en tan rica variedade de metros e de rimas, ista laboura na que chega ô preciosismo, xogando coa múseca da fala, atopando as verbas mais doces e mais tenras e que mais fondo chegan na i-alma.

NÓS pubricou hai tempo algunhas primicias d'iste fermoso libro con que s'enrequentou a lírica galega, e que deixa na i-alma unha malencónica i-ergueita paz. V. R.

A LINGUAGEM DE CAMILO, por Claudio Basto, Porto, Maranus, 1927.

Percorrendo a enorme bibriografía camiliana, e ollando despois pra nós, dá pena e vergonza considerar qu'aínda non temos un só libro escrito, nin encol de Rosalía, nin

xiquera despois do triste prólogo da mais recente edición dos *Cantares*...

O Dr. Claudio Basto enrequenta os estudos encol de Camilo Castelo Branco co-iste traballo leisicográfico ond'escrarece unha chea de puntos intresantismos da obra camiliana. Estuda pirmeiro as orixes da lingoaxe de Camilo; a fala corrente, as leituras científecas, a invenzón de neoloxismos, o estudo dos clásicos portugueses e o da fala popular, especialmente a do Norte. Fala despois da lingoaxe popular en Camilo, que a interpretou moi ben, chegando a reproducil-a prosodia popular e moitas veces esprícanos seus escritos, e dá o sinificado de moitas verbas. Sigue logo co asunto dos extranxeirismos que Camilo empregou, e veu siñalar tres clases: uns empregados en sátira, precisamente pra combatelos; outros que non son taes extranxeirismos; e outro cuio emprego está perfeitamente xustificado. Asimesmo estuda outras espresiós que foron criticadas en Camilo, os seus lapsos e desigualdade ortográfica (por mais qu'il defendera a ortografía etimolóxica, contra a fonética de Castelo) e a variedade da sua lingoaxe. E trai por fin unha lista de verbas empregadas por Camilo e non contídas no *Novo Diccionario da lingua portuguesa* de Cândido de Figueiredo.

Escuso encarecer a enorme utilidade do estudo d'iste libro, onde achamos unha chea d'escrarecimentos en col de moitas verbas d'uso corrente en Galiza.

Na portada traí un curioso retrato de Camilo feito á máquina d'escribir en catro horas e sen previo esbozo no papel, por Ildefonso Rosa, mestre na Escola Industrial e Comercial Nun'Alvares de Viana do Castelo e que é unha verdadeira obra artísteca. V. R.

DON DIEGO DE MUROS, por Fray Guillermo Vázquez Núñez de la Orden de la Merced, Madrid, 1927.

O erudito mercedario Fr. Vázquez Núñez fai n-iste estudo unha recostrución histórica da figura do sonado Bispo de Tuy e rival do Conde de Camiña, recollendo unha grande cantidade de notizas, recadadas en toda a bibriografía referente ô tempo aquil, tan intresante na historia de Galiza coma pouco escrarecido, agás por López Ferreiro, e en numerosas coleiciós de documentos, e manuscritos inéditos. O autor escrarece o asunto referente ô estado relixoso de Don Diego de Muros, que fora contradito pol-o P. Flórez, no volume XXII da *España Sagrada*, e pra elo antr'outras cousas, trai por apéndice unha carta ata d'agora non pubricada, do P. Arques ô P. Risco, e admite a eisistenza de tres persoaxes co mesmo nome de Diego de Muros: un o estudado no libro, que foi Provincial da Mercede en Castela, padricador de Enrique IV e Bispo de Tuy e Ciudad Rodrigo; outro seu sobriño, Dayán de Sant'Iago, bispo de Mondoñedo e d'Oviedo, e outro fillo d'un rexidor de Sant'Iago, coengo d'aquela eirexa e bispo de Canarias, o qual axudou ô seu homónimo o Dayán a fundal-o Estudo vello de Gramática xérmolo da Universidade de Compostela.

Imparcial com'historiador asisado e escrupuloso, o Fr. G. Vázquez Núñez apenas insinúa ô final un xuizo tocantes ô persoaxe historiado. Dend'o punto de vista de Galiza, Don Diego de Muros veu ser un de tantos galegos ilustres ôs que ben pouco debe a sua terra. V. R.

Imp. NÓS, Real, 36-1.º A CRUÑA

P A R D O
ÓPTICO CENTÍFICO
Preguntoiro, 32 SANTIAGO
San Andrés, 50 A CRUÑA
CASA EISCRUSIVAMENTE ADICADA
A ÓPTICA MÉDICA

En ningún fogar galego

deben faltar as

Pubricacións NÓS

ESTÁN â VENDA

De Ramón Villar Ponte

Historia Sintética de Galicia — **pesetas 5'00**

De Xáime Prada

Grabados en Linoleum — **2'50**

De F. Porto Rey

A tola de Sobrán — **0'80**

De Xosé Lesta Meis

Estebo — **3'50**

De Ramón Cabanillas

A Rosa de Cen Follas — **2'50**

De Anton Villar Ponte

Triptico Teatral — **3'00**

VAN APARECER

O Bufón d'el-Rei - drama por Vicente Risco; **Os Camiños da vida e Pelerinaxes** - por R. Otero Pedrayo; **Conto de Guerra** - por Camilo Diaz; **O Galo** - Obra póstuma de Amado Carballo; **Escolma de Contos** - por Rafael Dieste; **Traduzón d'un drama de Yeats** - por P. R. Castro e Antón Villar Ponte; **A Escadeira de Xacob** - novela por E. Blanco Amor; **Brétema, Armenteiro e Esilados** - por R. Suárez Picallo; **O Mariscal** - por R. Cabanillas e A. Villar Ponte; **De catro a catro** - poemas por Manuel Antonio.

PEDIDOS A "NÓS" REAL, 36-1.° — A CRUÑA

SANATORIO QUIRURGICO

DIREITORES

Manuel Peña Rey

Ginecologia e Partos

José Mosquera Blanco

Cirugía geral

Especialista na gorxa, nariz e ouvidos

Situado frente á Alameda do Cruceiro, ten toda-las condicións precisas.—Prauticase toda crás d'operacións.—Dotado de todol-os adiantos que pide a autual Cirugía.—Modernas instalacións de RAYOS X pra diagnóstico e RADIOTERAPIA superficial e fonda con voltaxe de 250.000 voltios.—Aparello de Diatermia pra tratamento de Aue-xites, procesos imflamatórios, reumatismo, etcétera.

Lámpara de cuarzo pra sol d'altitude e ultra-violeta pra tratamento d'escrofulosis, raquitismo, alopecias, eczemas, etcétera.

Admítense embarazadas, e cóntase con material esterelizado pra fora da cibdade en casos d'urxencia.—Poden colaboraren todol-os compañeiros, previo consentemento dos direitores.

BODEGAS GALLEGAS, PEARES E OURENSE

Vinos finos de mesa: Tinto TRES RIOS. Blanco BRILLANTE

LOS GALLEGOS blanco e tinto

Macía e Valeiras, Apartado 18 - Ourense

Drogueria e Farmacia

LUIS FÁBREGA

Progreso, esquina a Luís Espada

OURENSE

MERQUE VOSTEDE

Plumeiros RAFIUM

De mais dura qu'os de pruma e limpan millor. Véndese en todol-os estabrecimentos do ramo

Andrés Perille-OURENSE

F. ROMAN E SACO

DROGUERIA

e FARMACIA

Pereira, 19 — Teléfono 28

OURENE

Use o novo cristal PUNTAL, fabricación de Zeis,
e escrusiva da

CASA DE LOS LENTES

Plaza Mayor, 18. OURENSE.

FOTOGRABADO

Si ten intrés en que os seus fotograbados sexan os mais perfeitos posibres, convénlle envialos aos

Talleres de fotograbado
ESPASA-CALPE S. A.
Ríos Rosas, 24-Apartado, 547
MADRID

Este nome xa é por si unha garantía, pois son os talleres mais modernos e orgaizados para realizar na sua maisima perfeición toda crás de fotograbados en cinc, cobre; tricomias, cuatromias, etc...

O seu servicio e extra-rápido.

As suas obras son perfeitisimas.

Suscribase a

"A NOSA TERRA"

Idearium das Irmandades da Fala
e á

NÓS

Boletin mensual da Cultura Galega

J. CALVIÑO DOMINGUEZ

Abogado-Procurador

CANTÓN PEQUENO, 1-(OFICINAS)

Teléfono, 581. A Cruña.

Trasmita os seus encárregos
-tipográficos a----------
NÓS
--------e ficará complacido.-
-Baratura,----------
--------perfección----------
----------e prontitude.--
Real, 36-1.º--------A Cruña.

A hixiene nos nenos

é a garantía da sua saúde física e moral o día de mañá.

No diario aseo dos nenos emplee o **"Jabón Sales de la Toja"**, único que âs suas altas calidades meiciñás xunta toda a finura e prefume d'un xabón de tocador.

Contribuie ô perfeito desenrolo das criaturas e evita o perigo da escrófula e o raquitísmo.

1pta PASTILLA

JABÓN LA TOJA

ÚNICO EN EL MUNDO

O Xabón da Toxa ademais de ser o mellor é un producto galego que nos honra no mundo enteiro

AGUAS DE

MONDARIZ

FUENTES DE GÁNDARA Y TRONCOSO

Propiedad de los Sres. Hijos de Peinador

Véndese en todal-as
Boticas, Droguerías,
Hotels,
Depósitos d'augas
minerás,
Restaurans e
vagós-camas de
todol-os trés.

As mais indicadas en casos
de artitrismo, desnutrizón, diabetes,
obesidades diversas, doenzas do
aparello dixestivo, anemia
e neurastenia

Riquisma auga de mesa
gaseada naturalmente.

MONDARIZ - BALNEARIO

.... a **....**

35 kilómetros de Vigo